

Київський університет імені Бориса Грінченка, 2012

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ВЧЕНИХ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ НА ВИХОВАННЯ І НАВЧАННЯ ДИТИНИ РІДНОЮ МОВОЮ

Педагоги початку ХХ століття палко відстоювали ідею навчання дітей в Україні рідною мовою у школах та дитячих садках. Навчання дитини необхідно здійснювати рідною мовою, адже це мова культури, в контексті якої виховується дитина (людина). Рідну мову можна набути, втратити, змінити або так ніколи і не мати. Є рідна культура – є рідна мова. Немає рідної культури – є мова спілкування. Кожна мова і українська, зокрема, – це певна картина або модель світу, певна призма через яку людина дивиться на світ і сприймає його. Та цю першооснову духовності було заборонено низкою указів (починаючи з 1863 р., 1876 р. та іншими). Тому і поставала гостро проблема відстоювання української мови у пригнобленій країні не тільки прогресивними педагогами, а й громадськими організаціями.

Вчений-педагог Яків Чепіга у своїх численних працях присвячених школі і навчанню постійно порушував мовні проблеми. «Рідна мова – наша суть», – писав Яків Чепіга у статті «Національність і національна школа».

У іншій статті «Проект української школи» [11] Яків Чепіга пропонує запровадити таку нову школу, де дитина зможе вчитися справжнього, духовного, базового на народній культурі. Він окреслив принципи української школи: освіта має бути глибоко національною, а отже, – рідномовною; першоджерельна основа нової школи – інтереси народу.

У працях «Національність і національна школа», «Національне виховання» вчений неодноразово звертався до показу зв'язку рідної мови, мовлення індивіда і розвитку мислення, уяви та дій дитини. Він вважав, що у світі існують незаперечні закони послідовності. Особливо це виявляється у мові та думці, яка тісно пов'язана з мовленням. Закон послідовності поєднує мову з уявленням, вираженням у слові, реченні: «Спершу дитина вбирає своїми органами чуттів слова-ідеї, що мають конкретний ґрунт, вбирає їх фізіологічно,

а тоді вона вже поєднує їх способом асоціації та асиміляції і утворює те складне розуміння, яке дорослі зазначають словами» [10, 28]. А це можливо на рідній мові. Педагог детально і послідовно спостерігає, як непросто дитині навчатися на чужій (російській) мові.

Звернемося ще раз до зіставлення у праці Якова Феофановича «Національність і національна школа»: «Рідна мова – це народний скарб; у ній зібрано й сховано найцінніше, найкраще, найдорожче, – все що підносить людину до найвищих ступенів культурного рівня, на чім базується її поступове, моральне й культурне життя, – його минуле і його майбутнє. Мова – то праця народного духу, його жива діяльність. І через те вона стає яскравим виразом окремої людини і цілої народності» [9, 51].

Напевно, світоглядні принципи вченого, які, зокрема, чітко увиразнюються в наведеній цитаті, не дозволяють відступати від поставлених цілей і завдань національного виховання. Він категорично не підтримує тенденції до зростання у той час в Україні шкіл, у яких навчання відбувається російською мовою. Яків Феофанович звертає увагу на те, що рідна (українська) мова для дитини є змалку комплексом її почуттів, сприймань, уявлень і розумінь. У справжній школі, вважає Я. Чепіга, потрібно об'єднати і розвивати духовні й природні сили народу через мову. «Доброю школою ми визначаємо тільки ту, що не йде супроти дитячої природи і стежить за зовнішніми цілями народу через навчання рідною мовою» [9, 55].

Педагог прирівнює необхідність рідної мови у навчанні та вихованні до природних явищ, без яких взагалі неможливе життя: «Рідна мова у школі так само потрібна для освіти дитини, як чисте повітря і світло для нормального розвитку організму» [9, 55].

На таких позиціях стояв й інший визначний громадсько-культурний діяч і педагог Борис Грінченко. Він вболівав за долю свого народу та української мови, переживав різні її утиски. Хвилював його і жалюгідний стан шкільництва в Україні, особливо в селах. З цього приводу він пише чимало статей та

розвідок, у яких порушує актуальні проблеми української школи в умовах заборони українського слова. Серед них – “На беспросветном пути”, “Яка тепер народна школа на Україні”, “Якої нам треба школи”, “Народні вчителі і вкраїнська школа” тощо. У цих та інших працях він піддавав нищівній критиці підручники як з читання, так і з арифметики, писані російською мовою. Матеріал цих книжок чужий українській дитині, оскільки є відмінності в лексиці, синтаксисі, багатьох слів дитина не розуміє. “У підручниках, з якими він (український школяр) має справу, чужа йому не тільки мова, але й зміст, бо весь навчальний матеріал у них пристосовано не до української, а до великоросійської школи” [5, 18]. І для прикладу Б.Грінченко наводить опис російської хати та довкілля на селі з російської читанки Радонежського і пропонує цікаві міркування з приводу асоціацій української та російської дитини. Для прикладу автор подає російське слово *изба* і українське слово *хата*: “Що діється в мозку однієї та другої дитини, коли вона чує ці слова? Перша дитина бачить у своїй уяві чорні стіни з деревини під дахом, який спускається з двох боків, прикрашений півничками або колом з мочальною стрічкою, всередині стіни також чорні і т. д.; натомість в уяві української дитини стоїть будинок з білими стінами, солом’яним дахом, що спускається на всі чотири боки, всередині білі стіни, на яких висять вишиті рушники над образами і т. д.” [6, 93].

Зрозуміло, що все те – і дерев’яний зруб, і півники на шпилі, і берези навколо хати – далеке від свідомості української дитини. Та й прислів’я, приказки, загадки й казки, що їх пропонують читанки з російського фольклору, знову ж таки чужі українській дитині. Як і неблизька їй історія, що подається у підручниках: “Гляньте ви на читанки шкільні, і скрізь одно бачите: зовсім нічого про Україну, або якась нікчемна плутаниця, а часом таки й брехня. А замість історії української скрізь історія московська викладається так, мовби то вона нашому чоловікові рідна. Та ще й яка історія! Що ступнеш, то скрізь хвали та гімни земним божкам: Павлові, Миколі, Петрові, похвали Суворовим,

Корниловим, Скобелевим і всій російській солдаччині! Тут “усякі подвиги” рабської вірності. Читаєш усе це – і одчай тебе обнімає: скрізь великодухі монархи та вірні їм раби, – раби рабують, а монархи – милують чи карають. Ані проміння надії, що може інак бути... З школи, з книги, навіть звідти, звідки світ мусів би йти, нам проповідовано рабство” [3, 256].

Відомий на той час педагог Христина Алчевська, що була засновницею і попечителькою школи в селі Олексіївка на Луганщині, мала протилежні погляди щодо мови навчання дітей. Але і в школі Х.Алчевської Б.Грінченко відчував пригнічення: навчання велося не рідною мовою, не було україномовних книжок і підручників. Та всупереч офіційним заборонам, Борис навчав дітей української грамоти. Відомо, що Б.Грінченко працював у цій школі 6 років, проте через розбіжності у поглядах він її полишив. І коли Х.Алчевська запросила його на святкування 30-річного ювілею педагогічної діяльності він відмовився, мотивуючи це розбіжністю у поглядах. Непрості взаємини склалися в письменника з Х.Алчевською. “Я поважаю її як людину. Та ставлюся негативно до тієї її діяльності, кінцевим результатом якої є русифікація мого народу. Повівшись інакше, я вважав би себе зрадником моїх переконань, – так відповів на запитання взяти участь у святкуванні 30-річного ювілею діяльності Христини Алчевської. – Я вважаю, що українці повинні служити Україні і українській, а не московській освіті. Поважаючи московську освіту на московській землі, я не можу інакше, ніж негативно, поставитися до московської освіти на українській землі. Кінцевим результатом Христини Данилівни є омоскалення мого народу, – тобто те, проти чого спрямована моя діяльність” [4, 232-233].

Вчений-педагог Софія Русова підтримувала розвиток української школи, але й, на відміну від Якова Чепіги та Бориса Грінченка, не заперечувала кращого в російській культурі, що могло б мати позитивний вплив для України. За це її критикували деякі педагоги і письменники, а особливо ж Борис Грінченко. «Останній не прощав мені ніколи мого, як він казав, москвофільства

і вбачав в моїх дружніх зносінах з російською інтелігенцією зраду українській справі. Але тому, хто мене добре знав, ніколи й на думку не спало б мене в цьому запідозрити. Я бачила, як тоді було мало українських культурних сил, як мало ініціативи, матеріальних засобів, щоб проводити свою громадянську справу» [7, 11] – дізнаємося зі спогадів Русової. Остання фраза цієї цитати дещо збігається з думками Грінченка про пасивність частини української інтелігенції, особливо це стосується культури українського мовлення, бажання писати статті, художні твори українською, а не російською мовою, бо «пишучи по-московському наукові речі, ми саме тим даємо змогу сказати, що української науки нема і не може бути, а через те всякі спроби в цьому напрямку є річ непотрібна і заборони варта» [6, 36]. Він також підкреслював, що «українські інтелігенти просто лінуються навчитися своєї мови стільки, щоб могли нею писати» [6, 37]. На переконання Грінченка, освічені українці повинні більше працювати для українського народу, а не підтримувати російське. Зокрема, він пропонує вихід зі скрутного становища: «Та хоч як скрутно тепер нам освічувати своїх дітей по-українському, – все ж мусимо дбати з усеї сили, щоб діти наші змалку виростили українцями, а не москальчатами. Мусимо розмовляти в сім'ї завжди по-українському» [6, 37] .

У праці «Нова школа» Софія Федорівна висуває головну вимогу до національної школи – викладання рідною мовою. «Рідна мова у вихованні й освіті – то є найкращий інтимний провідник думок, почувань, вражінь» [7, 294]. Як бачимо, рідна мова, на думку С. Русової, є не лише засобом вираження національного, а й індивідуального в людині. Це важливо не тільки українській мові, а рідній мові будь-якої нації. Можливо такий аспект ніколи не викликав до Софії Русової націоналістичних підозр з боку представників владних структур.

Софія Русова теж надає рідній мові винятково важливого значення. Вона вважає рідну мову джерелом загального розвитку дитини. Софія Федорівна переймається проблемою націоналізації школи, що першочергово виражається

у викладанні рідною мовою. Вона співчутливо висловлюється про психологічний стан дітей, які вперше переступають поріг школи, «де наука не йде назустріч дітям, а, як страховище, загрожує їм чужомовним викладом» [7, 294].

С.Русова надає надзвичайної важливості рідній мові у дитячому дошкільному закладі. Аналізуючи її праці можна виокремити основні концепції щодо рідної мови в національній українській школі: рідна мова – це скарб народу; у рідній мові криються найдорожчі, найкращі підмурівки культури, які дають людині вищі щаблі осягнення духу й розуму; мова – то духовне, морально-етичне, минуле й сучасне народу і окремого індивіда, і цілої нації.

Ці узагальнені гіпотези були чітко спрямовані на дитину в національному контексті формування особистості в навчальних закладах як С.Русовою, так і Я.Чепігою та Б.Грінченком. С. Русова поєднує з позитивного боку психологію дитини, її індивідуальність і рідну мову. На думку педагога Русової, психологічна вимога для окремої людини і для нації єдина: освіта рідною мовою – найкращий провідник думок і почуттів. Викладати чужою мовою – означає зневажати душу народу.

Б. Грінченко в одній із своїх педагогічних статей «Якої нам треба школи?» вважає навіть злочином те, що чужа мова витісняє, заступає рідну. «З чужомовної науки дитина дуже часто стає якоюсь недотепною, важкою на думку» [6, 118]. Автор у статті розглядає мову як морально-етичний фактор у сім'ї та суспільстві. Він спостерігає: перекручення рідної мови призводить до непорозумінь і сварок у родині. Дитина, яка навчилася говорити «по-московському», починає зневажати батька та матір, що говорять «по-мужицькому». А коли ж дитина підростає, то нехтує і цурається цілої української нації.

Софія Русова була переконана, що книжка змалку виховує думку і серце дитини саме засобами текстів, важливу роль відіграє фольклор. У своїй статті «Українські дитячі книжки» Русова розглядає українську дитячу книжку як важливий фактор поширення національної культури, формування стійкого

світогляду вихованця на прикладах і зразках красивих вчинків, дієвості літературних персонажів.

Варто наголосити, що С. Русова вважала: програма національного виховання не повинна обмежуватися джерелами лише української літератури, а й включати гарні твори для дітей світової літератури. Педагог Русова мріяла про забезпечення українським дітям європейського рівня освіти і виховання.

Борис Грінченко також, як і Софія Русова, підкреслював, що є багато всесвітньо відомих авторів, яких потрібно знати українській дитині в українських перекладах; засобами українського слова знайомитися з творами Тургенєва, Пушкіна та ін.

Детальніший аналіз наукової, творчої діяльності Я.Чепіги, Б. Грінченка та С. Русової спонукає до розуміння спільності, схожості їхніх інтересів, поглядів та переконань щодо питання національної педагогіки, рідної національної школи. У працях цих педагогів-учених знаходимо думки, що перегукуються важливістю виховання дитини у зв'язку з ідеологічними проблемами народу. «Рідна національна школа – це є перша політична і соціально-педагогічна вимога кожного народу, який скидає з себе ланцюги, скидає ту кригу утисків і пригноблення його вільної думки, його національної свідомості» [7, 295].

В основі концепції національної школи у Чепіги, Русової і в Грінченка лежить, насамперед, знання української мови. Починаючи з сім'ї, дитячого садка, молодшого шкільного віку, вважали вони, найважливішим фактором становлення особистості є рідна мова. У численних працях С. Русової наголошується, що саме в мові «Закладено великі духовні цінності, невичерпні педагогічні можливості розвитку пізнавальних сил дитини» [8, 316].

У цій статті ми лише частково розглянули погляди педагогів початку ХХ століття щодо важливості навчання й виховання дітей рідною мовою. Проте навіть стислий науковий роздум теоретичних поглядів цих неповторних геніальних учених-педагогів спонукає до національного виховання через повагу до рідної мови. Порушена проблема є актуальною у сучасному українському

суспільстві. Тому йдеться хоч би про повагу до свого, яка формує таку ж повагу і до іншомовного, загальнолюдського.

Список літератури:

1. Богданець-Білооскаленко Н. Роль рідної мови в національному вихованні дитини у поглядах Софії Русової та Якова-Чепіги / Наталя Богданець-Білооскаленко // Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» / [за заг.ред.проф. Є.І. Коваленко]. – Ніжин: Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – №8. – С. 103-105.
2. Богданець-Білооскаленко Н. Національно-педагогічні погляди Софії Русової та Бориса Грінченка на розвиток освіти в Україні Наталя Богданець-Білооскаленко / Вісник Чернігівського держ. педагогічного ун-ту імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 71. – Чернігів: УДПУ, 2009. – № 71. – С. 63-66.
3. Вартовий П. Яка тепер народня школа на Вкраїні // Життє і слово. – 1896. – Кн. 4. – С. 248-258.
4. Грінченко Б. Листи. Інститут рукопису НБУВ, фонд І, 32541, арк. 231 – 236.
5. Грінченко Борис. На беспросветной пути (об украинской школе) /Борис Грінченко. – К., 1905. – 27 с.
6. Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка / Адвентина Животенко-Піанків. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 1999. – 176 с.
7. Русова С. Вибрані твори / [упоряд., перед., комен. О.Проскура]. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.
8. Просвітницька діяльність Софії Русової. Матеріали Міжнародного наукового симпозиуму, присвяченого 150-річчю від дня народження. – Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2007. – с. 10-319.
9. Чепіга Я. Вибрані педагогічні твори: Навчальний посібник / [упор., науков.редактор Л.Березівська]. – Харків: «ОВС», 2006. – 328 с.

10. Чепіга Я. Національність і національна школа /Яків Чепіга // Світло. – 1910. – Кн. 1. – С.24-31.
11. Чепіга Я. Проект української школи / Я.Чепіга // Світло. – 1913. – № 3-4. – С. 7.